

КОВАЛЕНКО

Олексій Григорович —
доктор біологічних наук,
професор, провідний науковий
співробітник лабораторії вірусів
рослин Інституту мікробіології
і вірусології ім. Д.К. Заболотного
НАН України

СИВИЙ ОРІЙ

Пам'яті відомого вірусолога, фітопатолога С.М. Московця

Цього року виповнилося 95 років від дня заснування Інституту мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України. За цей час установа неодноразово зазнавала реформувань, злетів, випробувань. Інститут славний своїми розробками і за деякими важливими напрямками посідає провідне місце не лише в українській, а й у світовій науці. Свого часу Інститут координував у колишньому СРСР усі дослідження з фітонцидів та вірусних хвороб рослин. Своїми досягненнями та здобутками у вирішенні загальних наукових проблем установа зобов'язана потужному науковому колективу, одним із яскравих лідерів якого був Семен Микитович Московець. Ця стаття — щупта вдячності, спомин і водночас панегірик на честь цього видатного вченого, організатора науки, вчителя, славного сина українського народу від одного з його учнів і послідовників.

Давні греки мали звичай, запозичений у єгиптян, виголошувати хвалебні промови під час поховання покійних і зрештою створили особливий жанр літератури та ораторського мистецтва, який згодом перейняли давні римляни. Їхні надгробні риторичні повнілися зазвичай пафосними похвалами на адресу померлого. Основною метою цих промов було надихнути громадян на нові жертви для блага і порятунку своєї батьківщини. Отже, в буквальному розумінні слова панегіриком (від πᾶν — весь і ἄγορά — афінський форум, агора) древні називали усну промову перед народом на честь певної особи, міста чи нації, яка містить у собі похвалу, без жодної критики. Воістину — *de mortuis aut bene, aut nihil* (про мертвих або добре, або нічого).

Про героя цього есе члена-кореспондента АН УРСР Семена Микитовича Московця, відомого вченого, одного з фундаторів вірусології в Україні, директора Інституту мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного (1962–1971) і просто світлу, надзвичайно доброзичливу і цікаву людину, точно є що сказати *доброго, красивого й вічного*.

Як шанувальник, один з учнів і сучасників великого вченого хотів би почати свою оповідь поетичними словами, написаними мною (під псевдонімом) на честь його 100-річчя. Ці щирі слова є своєрідним епіграфом до наступного тексту і хоча, зда-

Семен Микитович Московець
(16.01.1900–24.09.1971)

валосся б, звучать досить пафосно і гіперболічно, але ж пам'ятаймо — ... aut bene, aut nihil. Та й особливості жанру панегірика передбачають урочистість і парадність.

СИВИЙ ОРІЙ

Твоє коріння проросло з підмурків —
З обагнених кровницею полів,
Де Дорошенко бив зухвалих турків
І гнав Махно московських біляків.

У серці юнім ріс лункий супротив
Імперській силі, що душила нас,
Тобі сам Бог дорогу напроочив
В козацький стан до Нестора Махна.

Звитязний дух сміливих запорожців
Проніс ти гідно через все життя
До тих часів, коли в останнім році
Нараз скорботно канув в небуття.

Ти тяг свій плуг на науковій ниві,
Як орій сивий, глибоко орав —
В землі сухій, незрошений, примхливий
Зростив немало соковитих трав.

Твої старунки вклялись в буйні сходи —
Когорту учнів, котрих ти любив.
Ти одnodумців з нашого народу
У кіш незборний на літа зглобив.

Ти мав велике, чуйне, щире серце,
Проникливий, несхитний, світлий ум;
Як отаман, тарпана вів у герці,
Бо не впадав у вимушений сум.

Любив Вкраїну, українську пісню,
Ділив із нами свята, хліб і сіль.
Твоя привітна батьківська усмішка
Нам тамувала найгостріший біль.

Твоє ім'я — в скрижальх полум'яних,
В ряду найкращих дочок і синів...
В краю святім — від Дону і до Сяну —
Лунає вам наш величальний спів!

Олекса Удайко
16.01.2000

Семен Микитович Московець з'явився на світ 16 січня 1900 р. в родині заможного селянина, який проживав у с. Санжарівка (від 1946 р. — Полтавське) Гуляйпільського повіту, що на Катеринославщині (нині це Запорізька область). Загальну освіту Семен отримав у початковій санжарівській школі (1909—1914) та Гуляйпільському двокласному училищі (1914—

1915), потім навчався в Преславській учительській семінарії (1915—1921), яку 1920 р. було реорганізовано в Бердянське професійне педагогічне училище, а вищу освіту здобував у 1925—1929 рр., спочатку в Катеринославському (нині — Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара), а починаючи з другого курсу — у Київському інституті народної освіти (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

Роки навчання Семена Московця в учительській семінарії припали на буремний період: Лютнева буржуазна революція 1917 р., Жовтневий більшовицький переворот, потім громадянська війна. Всі ці події, безумовно, не могли не вплинути на формування світогляду юнака. Від лютого 1919 р. він — вояк (з примусу) Добровольчої армії Корнілова—Денікіна, у лавах війська пройшов містами Олександрівськ (нині — Запоріжжя), Армавір, Єйськ, Таганрог. Далі його як перспективного управління залишають в резерві для державницького вишколу і громадської роботи на випадок відновлення царської імперії. Та за милостивою волею долі активним білогвардійцем він так і не став. В архівах Інституту мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України збереглася довідка про захворювання Семена Московця на висипний тиф, який, власне, й уберег його від подальшого перебування в білій гвардії. Незабаром, 1919 р., Семен одружився з Ульяною Клименко (1898 р.н.) і почав жити вже окремо від батьківської родини.

Якщо з «білогвардійським минулим» С.М. Московця все більш-менш ясно, то нюанси можливого перетинання його шляху з махновщиною — сюжет майже детективний і утаємничений. Не можна з упевненістю стверджувати, що завдяки вітру великих перемін, який настирно дув з північної столиці Росії, він потрапив таки до «козацького стану Нестора Махна», адже жодних документальних свідчень такого крутого повороту долі запорожця за духом, але ніяк не анархіста за своїми переконаннями Семена Московця в архівах немає. Та їх і не могло бути, бо в ті буремні дні він був учнем (із ситуативними паузами)

Преславської семінарії, а пізніше Бердянського педтехнікуму. Водночас з анкетних даних і автобіографії героя нашого есе бачимо, що завзятий та енергійний юнак не стояв осторонь процесів, що відбувалися в «боевой, кіпучей» Московії та в Україні. Він став спочатку секретарем, а згодом і головою Санжарівської сільської ради (1919–1925). Якому «богові» молився син заможного селянина із Санжарівки і якому «отаману» була підпорядкована сільська рада, в якій головував Семен, годі й гадати. Відтак на адресу вже зрілого вченого, корифея біологічної науки, директора великої академічної установи від «доброчливих», нині вже покійних, самовидців можна було почути дорікання щодо його «служіння» саме *«козацькому стану Нестора Махна»*.

Як би там не було, але, на нашу думку, тут є над чим попрацювати історіографам та мемуаристам, які спробують аналізувати життєвий і творчий шлях цього великого вченого. Адже ніяк не можна обійти той очевидний факт, що молоді роки С.М. Московця проходили територіально в центрі селянського повстання, очолюваного Нестором Махном — за політичними переконаннями анархістом, але водночас й українським націоналістом, який очолив селянський рух, що мав безумовний вплив на процеси формування суспільної думки і свідомості людей, зокрема й Семена Московця. Можна лише гадати, яка з тенденцій переважала у діяльності і подальшому житті цієї непересічної особистості — антиімперська, а отже, антиросійська, чи самостійницька, на кшталт ідеології гуляйпільського вільного козацтва, рівною мірою притаманна селянському рухові Півдня України. За життя Семена Микитовича зі зрозумілих причин почасти особистого, але головно політичного характеру не міг дати нам прості й вичерпні відповіді на ці складні й ризиковані тоді запитання. Йдучи у вічність, він забрав із собою і свою таємницю, розкриття якої, певно, коштувало б йому не лише кар'єри вченого, а й, можливо, самого життя.

Навчаючись у Київському інституті народної освіти, Семен Московець з властивим йому темпераментом і кипучою енергією занурив-

С.М. Московець (ліворуч) після випускних іспитів у Бердянському педтехнікумі. 1925 р.

ся у вир студентського і громадського життя, яке розгорталось тоді в молодій українській республіці у складі Радянського Союзу. Його активну громадянську позицію демонструють фотодокументи: ось він на тлі факультетської стіннівки «Освітнянин», а ось у колі членів редколегії загальноінститутської газети «Кузня освіти», ймовірно, як головний редактор. Знаменно, що у заліковій книжці Семена, поряд із високими («добре») оцінками майже з усіх предметів, лише «вельми задовільно» з української літератури, яку він, судячи з редакторської ролі, таки по-справжньому любив. Але з підпису «Микола Зеров» можна здогадатися, які високі вимоги ставив іменитий вчитель до свого, поза всяким сумнівом, талановитого учня. Вочевидь, С.М. Московцю з учителями поталанило, позаяк серед них були такі відомі особистості, як академіки І.І. Шмальгаузен, М.Г. Холодний, С.М. Реформатський, О.В. Фомін, Б.І. Срезневський, М.П. Кравчук, професори В.М. Артоболевський, Л.Г. Лапінський, Д.О. Белінг, В.В. Фін, М.М. Воскобойников, С.М. Семко, І.В. Єгоров, С.М. Москвичов та ін.

Після закінчення навчання С.М. Московець, здобувши спеціальність викладача агробіологічних наук, за рекомендацією вченої ради університету вступає до аспірантури (1930–1932) Інституту ботаніки, яким тоді керував брат Миколи Зерова — Дмитро. Останній був

За вивченням вілту на бавовнику. Мільська дослідна станція. Ждановськ, 1935 р.

усього на 5 років старшим за свого учня, також закінчив Київський інститут народної освіти і певний період працював у ньому викладачем. Кандидатську дисертацію «Вплив комплексу грибків фузаріозної кукурудзи на сировину комбікормів» С.М. Московець під науковим керівництвом Д.К. Зерова успішно завершив (протокол Наркомату освіти УРСР № 15 від 17.02.1933 р.), але через велику зайнятість іншими справами, що зумовило розпорошеність сил та часу аспіранта (численні відрядження на деревообробну фабрику ім. Боженка та в Одеський порт для дослідження причин пошкодження деревини та зернової продукції), а можливо, й через родинні обставини (хвороби дружини і старшої доньки), опублікував лише дві роботи за темою дисертації, чого було явно недостатньо для захисту.

Попрацювавши деякий час асистентом у Київському зоотехнічному інституті, а відтак на посаді доцента Київської вищої комуністичної сільськогосподарської школи (нині — Національний університет біоресурсів і природокористування), у лютому 1934 р. з невідомих причин С.М. Московець залишає Україну та опиняється аж у Азербайджані, у місті Жда-

новську (нині — Бейлаган) на Мільській зональній дослідній станції Інституту бавовництва (АзНДІБ).

Чому Семен Микитович так спішно виїхав з України, маючи сім'ю, двох доньок — Галину (хвору на розсіяний склероз) та Валентину — і квартиру в Києві на вулиці Мельникова, 9? Це, гадаю, ще одна таємна сторінка життя вченого. З наявних в архівах матеріалів відповідь на це питання отримати неможливо. Однак з історії ми добре знаємо, що в Україні того часу вже почалися репресії більшовицької імперії проти української інтелігенції. У 1934 р. органи НКВС сфабрикували справу про «об'єднання українських націоналістів», а вже 1 грудня того самого року за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР було розстріляно учасників групи: Г. Косинку, Д. Фальківського, О. Влизька, К. Буревія та братів Крушельницьких. Іншу «шпигунсько-терористичну» групу неокласиків, відому під назвою «П'ятірне гроно нездоланих співців», яку очолював Микола Зеров і до якої входили Максим Рильський, Павло Филипович, Освальд Бургардт (Юрій Клен), Михайло Драй-Хмара, було заарештовано в грудні 1935 р. Наступного року членів цієї групи (крім М. Рильського, який «покався») було засуджено до різних строків перебування в колонії суворого режиму. Зокрема, Микола Зеров отримав 10 років і був відправлений на Соловки для відбуття покарання. 3 листопада 1937 р. в Сандормосі в ознаменування прийдешнього свята — 20-річчя Жовтневого більшовицького перевороту, карателем МДБ капітаном Матвєєвим Миколу Зерова було розстріляно разом із 1111 соловецькими в'язнями, серед яких було 600 українців («розстріляне відродження» або ж, послуговуючись метафорою, яку геніальний Володимир Сосюра вперше вжив у своєму однойменному творі, — «розстріляне безсмертя»).

Важливо, що Семен Микитович був безпосередньо знайомий з усіма членами літературного об'єднання «П'ятірне гроно» і брав участь у дискусіях неокласиків. Центром згаданих вище груп був Київський університет, а їхня «підривна діяльність» проходила в період ко-

лективізації сільського господарства і штучного голодомору — інспірованого Кремлем геноциду українського народу як помсти за «непослушаніє» в проведенні колективізації. Звісно, члени «П'ятірного грона», як і багато представників мислячої інтелігенції, не мирилися з насильницьким геноцидом української нації і своєю літературною працею всіляко противилися розгорнутому комуністичному терору.

В умовах, що склалися тоді в Україні, єдиним правильним виходом для Семена Московця було покинути Київ і виїхати подалі від біди. За деякими свідченнями, його науковий керівник Д.К. Зеров з добрих намірів, щоб врятувати свого підопічного, домовився з директором Азербайджанського науково-дослідного інституту бавовництва А.К. Оруджевим про його роботу як фітопатолога на Мільській зональній дослідній станції. В автобіографії Семен Микитович згадує про цей епізод як про відрядження. Слід зазначити, що за ініціативою автора статті було зроблено запит до правоохоронних органів України щодо можливого переслідування молодого вченого охоронними (читай: репресивними) органами в той сумнозвісний період. Як свідчить надана відповідь (лист СБУ М 24/2-1200 від 20.10.1989 р.), в архівах КДБ/МДБ/НКВС відомостей про бодай якусь «антирадянську» чи «націоналістичну» діяльність С.М. Московця немає. Очевидно, у радянської «охранки» тоді ще не дійшли руки до молодого Семена — «білогвардійця», «махновця», нарешті «куркульського сина» (з автобіографії С.М. Московця ми знаємо, що господарство його батька-середняка було «розпорошено», тобто розкуркулено). А може, документи про С.М. Московця як «ворога народу» залишилися у «Білокам'яній» чи замовчувалися СБУ через її тодішнє промосковське боягузтво.

Перебування С.М. Московця в «добро-вільному засланні» в Азербайджані було хоч і плідним у професійному плані, але складним та неоднозначним в особистому й організаційному. З одного боку, там вчений зміг розпочати і успішно завершити те, що не вдалося зробити

в Україні (почасти через непрофесійну роботу наукового керівника, почасти через сімейні обставини, а може, й через надмірне захоплення молодого вченого громадською діяльністю в літературному об'єднанні «П'ятірне грона», яким опікувався Микола Зеров). У будь-якому разі в Азербайджані Семен Микитович цілком віддався науковій діяльності.

Попрацювавши деякий час завідувачем відділу захисту рослин на Мільській дослідній станції, 26 січня 1936 р. С.М. Московець переводиться у АЗНДІБ (м. Кіровабад, нині — Гянджа) на посаду завідувача відділу фітопатології та завідувача сектору захисту рослин і залишається там аж до 14 квітня 1952 р. На цій роботі по-справжньому розкрився його талант як ученого з широким діапазоном знань, організатора науки. У цей період С.М. Московець вивчав такі хвороби бавовнику, як гомоз і вілт; відкрив нове вірусне захворювання бавовнику — скручування листа; досліджував поширені в Азербайджані хвороби картоплі. Він розробив спосіб протруювання насіння бавовнику формаліном, кілька агрозаходів з боротьби проти гомозу бавовнику; встановив роль комах-переносників та насіння в передаванні захворювання, спричиненого вірусом скручування листа.

За результатами проведених досліджень С.М. Московець підготував і в 1938 р. успішно захистив у Харківському університеті кандидатську дисертацію «Гомоз бавовнику в Азербайджані і заходи боротьби з ним», а потім узагальнив ці напрацювання у монографії з такою самою назвою, яка вийшла друком у 1940 р. Як наслідок практичної реалізації теоретичних положень своєї дисертації С.М. Московець двічі отримував свідоцтво учасника Всесоюзної виставки досягнень народного господарства із внесенням до Почесної книги ВДНГ — у 1939 р. (№ 143847) та у 1940 р. (№ 188559) за створення і широке впровадження цих розробок у бавовництво. Попередні випробування запропонованих ним заходів привели до зниження поширюваності вірусу на 80—90 %.

С.М. Московець також встановив роль рослинних решток бавовнику в перезимівлі збуд-

Всесоюзні курси з вирощування бавовнику (С.М. Московець праворуч у 2-му ряду). Кіровабад, 1939 р.

ника гомозу, багато зробив для випробування і виявлення сортів цієї культури, стійких до гомозу. Крім того, Семен Микитович розробив методику діагностики вірусного захворювання бавовнику — скручування листя. На основі морфологічних ознак, серологічних реакцій, кольорової реакції соку хворих рослин з'ясував спеціалізацію вірусу, розкрив значення екологічних умов для поширення хвороби та виявив стійкість до неї різних сортів бавовнику, що дало можливість селекціонерам вивести практично імунні до хвороби сорти. Ці результати становили підґрунтя для докторської дисертації вченого «Вірусні хвороби бавовнику», яку він успішно захистив у Грузинському сільськогосподарському інституті 19 квітня 1949 р. Через рік С.М. Московець здобув звання професора. Результати докторської дисертації лягли в основу монографії під назвою «Скручування листків — вірусне захворювання бавовнику», виданої в 1951 р.

Переглядаючи архівні матеріали, неважко переконатися, що відносини Семена Микитовича з керівництвом АзНДІБ були досить непрості. Це особливо помітно в період з 1944 по 1946 р., коли він часто їздив у відрядження до Києва, де постійно проживала його родина, готував до захисту докторську дисертацію і водночас працював в Інституті ботаніки АН УРСР на посаді старшого наукового співро-

бітника. В документах є свідчення про неодноразові виклики його до прокуратури м. Києва, виправдувальний вирок Кіровабадського суду з приводу начебто «порушення трудового законодавства (прогул)» та численні листи-звернення «порушника» до Міністерства сільського господарства СРСР з проханням перевести його на роботу в науково-дослідні установи України. Нарешті 14 квітня 1952 р. С.М. Московця було переведено до Херсону в Український НДІ бавовництва (з 1954 р. — Інститут зрошувального землеробства Південного відділення ВАСГНІЛ). Таке «адміністративне помилування», на нашу думку, пов'язане з настанням «хрущовської відлиги» після смерті тирана всіх народів Й. Сталіна. На жаль, московські вельможі спромоглися направити його на роботу не в Київ, де перебувала його родина з хворими дружиною та донькою, а лише до Херсону. Там Семен Микитович ще довгих 8 років обіймав посаду завідувача відділу фітопатології, а з 1956 р. — заступника директора з наукової роботи Інституту.

Слід зазначити, що свої фундаментальні дослідження Семен Микитович завжди прагнув завершувати практичною реалізацією. Завдяки цьому в усіх регіонах СРСР, де вирощували бавовник, вдалося подолати вірусне захворювання культури на скручування листя, а його рекомендації щодо боротьби з вілтом і гомозом бавовнику і донині застосовують у Центральній Азії та Азербайджані. Вже через рік після повернення в Україну С.М. Московця як знаного фахівця з фітопатології було обрано головою обласного відділення Українського товариства «Знання» при Херсонській обласній раді.

Під час роботи в Інституті зрошувального землеробства С.М. Московець поряд із захворюваннями бавовнику вивчає вірусні хвороби буряку та картоплі, культура якої на півдні нашої країни потребувала особливої уваги у зв'язку з явищем виродження, що мало вірусну етіологію. Крім того, він досліджує хвороби бобових культур і томатів, вивчає причини «стовбурної» симптоматики хвороби, яка, як стало відомо пізніше, мала мікоплазмову природу. Характерною рисою херсонського періоду роботи

С.М. Московця є різноплановість досліджень, тісний зв'язок наукових розробок з практикою, активне поширення агробіологічних та сільськогосподарських знань серед агрономів та студентів Херсонщини.

Давня мрія С.М. Московця повернутися до Києва та повністю присвятити себе вивченню вірусних хвороб рослин здійснилася лише в 1960 р., коли за клопотанням тодішнього директора Інституту мікробіології ім. Д.К. Заболотного академіка В.Г. Дроботька з метою організації вірусологічних досліджень Президія АН УРСР запросила Семена Микитовича на посаду завідувача відділу вірусології. Маючи на меті змінення керівництва Інституту, кормчі Академії згодом підвищили кар'єрний статус С.М. Московця, затвердивши його в 1961 р. заступником, а в 1962 р. — директором установи.

У свої 60 років С.М. Московець мав за плечима вже досить вагомий досвід науково-організаційної та адміністративної роботи і з головою поринув у свою стихію. З притаманними йому енергією і завзяттям він розпочав в Інституті розгортання наукових досліджень з вірусології. За короткий час він зміг організувати відповідний сектор, до складу якого входили відділ вірусів рослин (С.М. Московець), відділ вірусів тварин (С.М. Гершензон), відділ хімії вірусних білків (С.Б. Серебряний), відділ хімії вуглеводів, нуклеозидів та нуклеїнових кислот (В.П. Чернецький), відділ біофізики вірусів (Я.Ш. Кішко). Згодом на основі вже наявного відділу промислових мікроорганізмів (Є.І. Квасніков) та новостворених відділу хімії сировини (В.Я. Масумян) і відділу технології біосинтезу (В.Ф. Семенов) було організовано також сектор промислової мікробіології. Така масштабна реорганізація наукових досліджень в Інституті дала підстави Президії АН УРСР в 1963 р. перейменувати установу на Інститут мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного, а організований С.М. Московцем сектор вірусології згодом став сектором молекулярної біології і генетики, на базі якого в 1968 р. в системі Академії було створено новий інститут з тією самою назвою.

Академік О.В. Палладін вітає С.М. Московця з ювілеєм. 1965 р.

Остання в житті С.М. Московця нарада фітопатологів. Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрових буряків ВАСГНІЛ, 2 березня 1971 р.

Про фітовірусологічні дослідження, якими С.М. Московець керував в Інституті мікробіології і вірусології як директор і завідувач відділу, написано вже багато [1–5]. Тезисно цю роботу можна резюмувати за трьома основними напрямками, а саме:

1) розширення і поглиблення наукових досліджень вірусних хвороб рослин. Роботи наукового колективу фітовірусологів охоплювали майже всі важливі сільськогосподарські культури: зернові, зернобобові, технічні. В результаті виявлено та ідентифіковано більшість відомих у світі вірусів, що були поширені на цих

культурах. Уперше складено карту, що відображає фітовірусологічну обстановку в Україні;

2) поступове зміщення акцентів від описових польових і лабораторних досліджень до поглибленого вивчення механізмів репродукції вірусів, вірусного патогенезу і стійкості рослин. Уже в той період проводили глибокі біохімічні та біофізичні дослідження з вивчення різних етапів взаємозв'язків вірусів з клітинами рослин-хазяїнів. Ґрунтовно досліджено структурно-функціональні особливості вірусів та системи вірус—рослина;

3) охоплення вірусологічними дослідженнями все нових і нових об'єктів з нових екологічних ніш — від декоративних квіткових рослин до вірусів мікроскопічних грибів, ціанобактерій, фітоплазм. Останні напрями стали підґрунтям для створення в Інституті нових відділів — вірусів водоростей (В.О. Горюшин, М.І. Менджул) і мікоплазм (І.Г. Скрипаль).

Титанічний труд С.М. Московця як вченого та організатора наукової діяльності важко переоцінити. На час його роботи припав період найбільшого екстенсивного і якісного зростання Інституту як провідної наукової установи в галузі мікробіології і вірусології не лише в межах України, а й на теренах колишнього СРСР. Завдяки інтенсифікації газо- та нафтовибутку в країну полилися щедрі фінансові потоки з-за кордону, що відчутно позначилося і на матеріально-технічному забезпеченні науково-технічного прогресу в комуністичній імперії. Левова частка фінансування науки, звісно, осідала в Москві та Ленінграді, однак «крихти з панського столу» перепадали й союзним республікам. Але яких зусиль потрібно було докласти, щоб ті «крихти» потрапляли саме в українські наукові установи! С.М. Московцю з його хитринкою та «дипломатичним» українським характером щоразу вдавалося під час відрядження до «Білокам'яної» прихопити звітні «енну» суму грошових ресурсів, у тому числі й валютних, для матеріально-технічного забезпечення роботи Інституту. Особливо помітно Інститут розширився після того, як 1964 р. вийшло відоме розпорядження Президії АН УРСР. Однак це мало й деякі негативні

наслідки. Консервативному крилу керівництва Академії (з етичних міркувань не називатимемо прізвищ нині покійних «кураторів справи») не сподобалися темпи переселення Інституту зі старої будівлі на вул. Великій Житомирській, 26 у нове приміщення в Феофанії. Річ у тім, що нова будівля за проектом мала прийняти біологів-ботаніків, але не мікробіологів та вірусологів, яким для повноцінної роботи крім біологічних столів необхідні були ще й витяжні шафи, хімічні столи та стерильні бокси, для облаштування яких потрібен був певний час і, відповідно, додаткові кошти. Ця «тягомотина» не сприяла добрим стосункам з «вельможами» від науки та ще й сильно підточувала здоров'я вже немолодого директора. З досягненням «критичного» для директорської посади віку — 70 років — його призначили на ту саму посаду, але як тимчасового виконувача обов'язків. У цьому статусі він і пішов у засвіти — теплою погожою дня 24 вересня 1971 р. Семена Микитовича не стало.

С.М. Московець завжди приділяв велику увагу питанню підготовки наукових кадрів. За його ініціативою курс вірусології як факультатив було запроваджено в Українській сільськогосподарській академії, а спецкурс «віруси рослин» читали в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка. Він підготував понад 50 кандидатів і 5 докторів наук з вірусології та фітопатології. У науковому доробку С.М. Московця — більш як 150 наукових праць, серед яких 7 монографій. Він також шановував пам'ять своїх вчителів публікаціями у ЗМІ та наукових журналах, окремою брошурою видав спогади про Д.К. Заболотного [6, 7]. До кінця своїх днів на громадських засадах Семен Микитович виконував обов'язки головного редактора «Мікробіологічного журналу» та голови Українського відділення Всесоюзного мікробіологічного товариства, був натхненником і організатором шести наукових конференцій з вірусних хвороб рослин. Під його керівництвом Інститут по суті став координаційним центром з вірусологічних досліджень не лише в колишньому СРСР, а й у країнах соціалістичного табору.

Пам'ять про Семена Микитовича Московця як видатного вченого, організатора науки, громадського діяча та непересічну людину із загадковою і водночас вкрай переповненою великими подіями, здобутками та планами

біографією живе ось уже понад 50 років і буде жити надалі в серцях його учнів — подвижників вірусологічної науки, соціального і науково-технічного прогресу в Україні і в усьому демократичному світі.

REFERENCES

[СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ]

1. Spaar D. Semjon Nikititsch Moskowez. *Nachrichtenblatt für den Pflanzenschutzdienst in der DDR*. 1972. **26**(5): 104.
2. Kovalenko O.G. Svitohlyad, kolo naukovykh interesiv S.M. Moskovtsya: viddzerkalennya yoho dushi i chasu. *Pulsar*. 2000. (5-6): 68–72.
[Коваленко О.Г. Світогляд, коло наукових інтересів С.М. Московця: віддзеркалення його душі і часу. *Пульсар*. 2000. № 5-6. С. 68–72.]
3. Kovalenko O.G. Semen Mykytovych Moskovets (on 120th anniversary). *Microbiological Journal (Mikrobiolohichnyi Zhurnal)*. 2020. **82**(2): 82–84.
[Коваленко О.Г. Життєвий і творчий шлях С.М. Московця (до 120-річчя від дня народження). *Мікробіол. журн.* 2020. Т. 82, № 2. С. 82–84.]
4. Kovalenko O.G., Pidgorsky V.S. From bacteriophage to plant viruses: In memory of famous Ukrainian virologists V.G. Drobotko and S.M. Moskovets. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2021. (11): 71–77. <https://doi.org/10.15407/visn2021.11.071>
[Коваленко О.Г., Підгорський В.С. Від бактеріофага до вірусів росли (пам'яті відомих українських вірусологів В.Г. Дроботка і С.М. Московця). *Вісник НАН України*. 2021. № 11. С. 71–77.]
5. Kraev V.G. The role of Semen Moskovets in the formation and development of phytovirology at the Institute of Microbiology and Virology of the National Academy of Sciences of Ukraine. *Microbiological Journal (Mikrobiolohichnyi Zhurnal)*. 2003. **65**(1-2): 59–69.
[Краєв В.Г. Роль Семена Микитовича Московця в становленні і розвитку фітовірусології в Інституті мікробіології і вірусології НАН України. *Мікробіол. журн.* 2003. Т. 65, № 1-2. С. 59–69.]
6. Moskovets S.M. *Academician D.K. Zabolotny*. Kyiv, 1966 (in Ukrainian).
[Московець С.М. *Академік Д.К. Заболотний*. Київ: Знання, 1966.]
7. Moskovets S.M. The creative path of Academician D.K. Zabolotny. *Visnyk of Academy of Sciences of Ukraine*. 1969. (4): 87–93.
[Московець С.М. Творчий шлях академіка Д.К. Заболотного. *Вісник АН УРСР*. 1969. № 4. С. 87–93.]

Oleksii G. Kovalenko

*Zabolotny Institute of Microbiology and Virology
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1342-1045>

GREY-HEADED PLOWMAN

In memory of the famous virologist, phytopathologist S.M. Moskovets

This year marks the 95th anniversary of the founding of the Zabolotny Institute of Microbiology and Virology of the National Academy of Sciences of Ukraine. During this time, the institution repeatedly underwent reforms, experienced rises and trials. The Institute is famous for its developments and in some important areas occupies a leading position not only in Ukrainian, but also in world science. There was a time when the Institute coordinated all research on phytoncides and viral plant diseases in the former USSR. The institution owes its achievements and accomplishments in solving urgent scientific problems to a powerful scientific team, one of the bright leaders of which was Semen M. Moskovets. This article is a mite of gratitude, a memory, and at the same time a eulogy in honor of this outstanding scientist, organizer of science, teacher, glorious son of Ukrainian nation from one of his students and followers.